

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

Кенуль Бехбуд гызы Ахундова

**ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАЧАЛА И КОНЦА СЛОВА
В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**на соискание учёной степени доктора
философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2013

*Работа выполнена на кафедре
современного русского языка педагогического факультета
Бакинского славянского университета*

Научный руководитель: *доктор филологических наук,
профессор А.А.Гасанов*

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук,
профессор Р.С.Маммадов*

*доктор филологических наук по
философии Дж.М.Бабаев*

Ведущая организация: *Кафедра общего языкознания
Бакинского государственного
университета*

Защита состоится « 27 ___ » 11__ 2013 года в « ___ » часов на заседании Диссертационного совета (D.02.071) по защите докторских и кандидатских диссертаций при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « ___ » _____ 2013 г.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
кандидат филологических
наук, доцент**

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Фонологические системы русского и азербайджанского языков отличаются не только составом своих фонем, но и парадигматическими и синтагматическими отношениями между фонемами.

Как в русском, так и в азербайджанском языках фонемы реализуются в аллофонах. В русском языке выделяются ударные и безударные аллофоны гласных, передние и задние (дифтонгоидные) аллофоны гласных, лабиализованные и нелабиализованные аллофоны согласных, глухие аллофоны сонорных, звонкие аллофоны непарных глухих согласных. В азербайджанском языке по закону сингармонизма выделяются огубленные, а также твёрдые и «смягчённые» аллофоны согласных фонем, гласные азербайджанского языка реализуются в своих аллофонах: редукция гласных в азербайджанском языке отсутствует.

Установление фонемного инвентаря и описание системных отношений фонем языка не только в парадигматике, но и в синтагматике представляет большой интерес. Решение вопросов, связанных с фонетической структурой языка, в определенной степени способствует исследованию других ярусов языка, успешному обучению языку, развитию прикладной лингвистики.

При изучении иностранного языка определенную трудность представляет не только овладение набором фонологических единиц, но и их сочетаемостью, последовательным их расположением в структуре слова, так как единицей межъязыковых идентификаций могут выступать не только фонемы, но и последовательности фонем (Вайнрайх). Поэтому общепризнанным является положение о том, что при изучении иностранного языка важно не только установить инвентарь допустимых звуков, но и определить инвентарь допустимых звуковых сочетаний. Дело в том, что не все сочетания звуков, представленные в одном языке, приемлемы для других языков, некоторые сочетания звуков будут произноситься определенными народами таким образом, что другие народы совершенно не смогут распознать их составные части. Это связано, с одной стороны, с наличием тех или иных сочетаний фонем в одном языке и отсутствием их в другом, с другой стороны, с трудностью усвоения артикуляционных переходов от согласного к гласному и наоборот, а также сочетаний согласных, особенно трудных для произношения.

Поэтому очень важно при обучении русскому произношению в азербайджанской аудитории уделить особое внимание тщательному изучению взаимоотношений фонологических систем и синтагматических отношений в сопоставительном плане двух разносистемных языков – русского и азербайджанского языков. Изучению синтагматических отношений фонологических единиц на фонетическом уровне на материале РЯ посвящены серьезные работы азербайджанских фонетистов – русистов А.А.Гасанова, Т.Г.Мамедовой, Р.С.Мамедова. Сказанное полностью обуславливает **актуальность темы** данного исследования.

Объектом настоящего исследования является фонетическая структура слова в русском и азербайджанском языках.

Предметом исследования является сопоставительно-типологическое изучение фонетической структуры начала и конца слова в русском и азербайджанском языках.

Под началом слова понимается: гласный перед согласным, согласный перед гласным, сочетание гласных перед согласным и сочетание согласных перед гласным. Под концом слова понимается: гласный после гласного, согласный после гласного, сочетание гласных после согласного и сочетание согласных после гласного.

Исследование фонетической структуры начала и конца слова в русском и азербайджанском языках проводятся на уровне словарей, так как для выявления реализации фонем и их сочетаний в лексическом коде языка нужен именно такой анализ.

Научная новизна диссертации состоит в том, что в ней подвергаются тщательному сопоставительному лингвистическому описанию фонетическая структура начала и конца слова в двух разносистемных языках – русском и азербайджанском языках, впервые в данной работе устанавливаются сочетания аллофонов гласных и согласных фонем в сопоставительном плане с учетом классификации их по месту образования и твердости-мягкости в зависимости их позиции в начале и конце русских и азербайджанских слов.

Цели и задачи исследования:

1) Установить состав аллофонов гласных и согласных фонем русского и азербайджанского языков.

2) Выявить конкретные типы сочетаний аллофонов гласных и согласных фонем русского и азербайджанского языков, провести описание сочетаний типа ГГ, ГС, СГ, а также сочетаний согласных,

различающихся по количеству членов в двух позициях в слове - вначале и конце слова.

3) Определить сходства и различия в синтагматических структурах начала и конца слова в русском и азербайджанском языках.

Основные положения, выдвигаемые на защиту:

1) Синтагматическая структура как начала, так и конца слова в русском языке богаче, чем в азербайджанском языке. Встречающиеся начальные сочетания согласных в азербайджанском языке характеризуют только заимствованную лексику.

2) В азербайджанском языке слово может начинаться только на один согласный, а конец слова – максимум на два согласных. Как в русском, так и в азербайджанском языках универсальными звуковыми комплексами являются сочетания типа «согласный + гласный» и «гласный + согласный». Существуют определенные ограничения в сочетаемости как согласных с гласными, так и согласных между собой.

3) В сочетаниях типа «согласный + гласный» и «гласный + согласный» имеет место аккомодация между гласными и согласными, но направленность этой аккомодации различна в двух языках, что определяется фонологической системой обоих языков;

4) В основе аккомодации между согласными и гласными в обоих языках лежит дифференциальный признак твердости-мягкости. В русском языке ряд гласных изменяется под влиянием твердости-мягкости согласных, в азербайджанском языке, наоборот, согласные под влиянием ряда образования гласных произносятся твердо или «смягченно»;

5) В связи с тем, что поток речи представляет собой регулярную последовательность согласного с гласным, можно установить характерные для русского, так и для азербайджанского языка типы начальных и конечных сочетаний этих элементов в словах двух языков. Аллофоническая структура слова имеет различное проявление в зависимости от позиции в слове;

6) Реальная встречаемость консонантных сочетаний в зависимости от их позиции в слове, а также от количества в них членов различна: с увеличением количества согласных в таких сочетаниях уменьшается количество самих сочетаний, а также встречаемость в них отдельных согласных, так как чем дальше позиция от гласного, тем меньше согласных в ней встречается.

Анализ фонетической структуры начала и конца слова в обоих языках проводится не на фонемном, а на фонетическом уровне, т.е. анализируются реализации в указанных позициях слова не самих фонем, а их аллофонов. Это означает, что учитываются действующие в русском и азербайджанском языках различные фонетические законы, в силу которых фонемы в зависимости от фонетических условий реализуются в различных аллофонах.

Практическая ценность работы заключается также в том, что результаты исследования могут быть использованы при составлении учебных пособий по сопоставительной фонетике русского и азербайджанского языков, а также при чтении лекционных курсов и проведении семинарских занятий по фонетике русского и азербайджанского языков.

Материалом для исследования явились 106 тыс. слов ОРФОграфического и 125 тыс. слов обратного словарей русского языка и 80 тыс. слов орфографического и 80 тыс. слов обратного словарей азербайджанского языка.

Диссертация состоит из введения, трех глав, каждая из которых состоит из нескольких разделов, заключения и списка использованной литературы, включающего 134 названий работ азербайджанских и зарубежных языковедов названия словарей. В работе соответствующих разделах представлены схемы и таблицы, наглядно иллюстрирующие результаты анализа фонетической структуры начала и конца слова в русском и азербайджанском языках.

Апробация диссертации. Основное содержание диссертации отражено в статьях, опубликованных в журналах, а также в тезисах прочитанных на научных конференциях докладов.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

В основе исследования фонетической структуры начала и конца слова в русском и азербайджанском языках лежит дистрибутивный анализ, который закрепляется также статистическим анализом: Выявленным аллофоном и их сочетаниям дается количественная характеристика.

Первая глава диссертации под названием «**Фонологическая система и вопросы синтагматической структуры слова в русском и азербайджанском языках**» состоит из трёх разделов.

В первом разделе «**Фонологическая система русского и азербайджанского языков**» рассматриваются вопросы системы и состава фонем русского и азербайджанского языков, раскрываются принципы установления фонематической самостоятельности гласных и согласных фонем в сопоставляемых языках.

Каждый язык имеет свою фонематическую систему, которая характеризуется составом фонем и их противопоставлениями (оппозициями). Функциональные противопоставления образуются прежде всего закономерными противопоставлениями аллофонов разных фонем в одинаковых позициях в фонетической структуре слова. Фонемная структура слова устанавливает состав фонем языка, их распределение по позициям в начале, середине и конце слова, ограничения в их функционировании по позициям в слове в зависимости от действующих орфоэпических норм.

На реализацию гласных фонем РЯ существенным образом отражается их позиция по отношению к ударению. Наиболее близко к основному аллофону гласные реализуются в ударном положении, в безударном же положении они подвергаются как количественной (все гласные), так и качественной (только гласные неверхнего подъема) редукции. С другой стороны, на реализацию гласных по-разному отражается их удаленность от ударного гласного, в связи с чем различается две степени редукции. На реализацию гласных в РЯ влияет также их позиция по отношению к твердости-мягкости согласных.

5 гласных фонем РЯ в ударной позиции в зависимости от твердости/мягкости соседних согласных реализуются в 20 аллофонах (каждая гласная фонема в 4-х аллофонах). В безударной позиции имеет место нейтрализация некоторых гласных фонем РЯ, поэтому в этой позиции аллофонов гласных фонем меньше: после твердых согласных выступает 4 безударных аллофона - [ʰа, ʰы, ʰу, ʰэ], после мягких согласных всего 2 - [ʰи, ʰу].

37 согласных фонем РЯ на фонетическом уровне реализуются в 42 аллофонах.

В АЯ выделяется 9 гласных фонем, различающихся по твердости мягкости: твердые <а, о, у, ы> и мягкие <е, э, и, ё, ü>, каждая из которых реализуется в одном аллофоне (одни - только твердые, другие - только мягкие).

Согласных фонем в АЯ 24. Кроме среднеязычных <к, г, у>, которые на фонетическом уровне выступают только в мягких

аллофонах, остальные согласные АЯ на фонетическом уровне в зависимости от твердости-мягкости соседних гласных выступают в двух аллофонах каждая: в твердом и «смягченном» аллофонах. Поэтому 24 согласных фонемы АЯ выступают в 45 аллофонах.

Гласные фонемы РЯ почти не испытывают ограничений в их реализации: любая гласная фонема может образовать самостоятельный слог, занимать все три позиции в слоге и слове, за исключением аллофона [ы], отсутствующего в начале слова. Этого нельзя сказать о согласных фонемах, реализация которых по позициям в слове и слоге сильно ограничена: в РЯ в начале слова выступают все согласные, но в конце слова их реализация сильно ограничена: в этой позиции нет звонких шумных и мягких заднеязычных.

В АЯ все гласные могут выступать как в начале слова, так и в конце слова, за исключением гласной фонемы <и>, которая не встречается, как и в РЯ, в начале слова. В АЯ в начале слова нет согласной <ǰ>, в конце неодносложных слов согласные оглушаются.

Такова в общих чертах фонемная структура слова в русском и азербайджанском языках.

Особый интерес представляет синтагматическая структура слова в русском и азербайджанском языках.

Синтагматика характеризует возможности и ограничения в сочетаемости фонем, оказывает свое непосредственное влияние на парадигматику фонем, определяя возможности и ограничения в их противопоставленности. На важность синтагматических исследований указывал еще Ф. де Соссюр: «Ценность науки о звуках проявляется по-настоящему лишь тогда, когда мы наталкиваемся на факт внутренней взаимозависимости двух или большего числа элементов, когда вариации одного элемента определяются вариациями другого».

Звуковая последовательность типа ГГ чужда как русскому, так и АЯ. Такие сочетания трудны для произношения, и они возникают, как правило, на стыке морфем.

Следующая звуковая последовательность типа СГ представляет собой наиболее интересный узел звуковой системы как русского, так и азербайджанского языков. Поэтому, говоря о системах фонем русского и азербайджанского языков, нельзя не коснуться вопроса о взаимовлиянии гласных и согласных фонем друг с другом. Здесь особо следует остановиться на признаке твердости-мягкости в фонологических системах этих языков.

Артикуляторный механизм твердости-мягкости определяет главную черту речедвигательного стереотипа русской артикуляционной базы. Этот механизм оказывает воздействие не только на артикуляцию согласного, но и на артикуляцию гласного. Создается единый артикуляторный комплекс твердости или мягкости и чередование их в слове. Создание такого артикуляторного комплекса твердости или мягкости – универсальное антропофоническое явление. Происходит оно как частный случай действия фонетического закона, сформулированного Н.В.Крушевым: «При произношении групп из двух звуков в работе органов речевого аппарата замечается тенденция сблизить (если можно) места зарождения обоих звуков».

В русской артикуляционной базе решающим фактором при реализации указанной тенденции является корреляция твердости-мягкости согласных в силу ее фонологического статуса. Активное напряжение мышц при дополнительной артикуляции языка в передней или задней областях ротового резонатора, необходимое для образования мягких или твердых согласных, продолжается по инерции еще некоторое время при переходе от согласного к последующему гласному. В результате этого создается [и] – образные или [ы] – образные переходные участки от согласного к гласному и от гласного к согласному. Эти переходные участки в силу своей акустической природы приписываются гласным, которые оцениваются как **дифтонгоидные, неоднородные**.

В АЯ, не имеющего фонологической корреляции твердости-мягкости согласных, гласные **однородны**. Консонантизм в АЯ не только не оказывает влияния на вокализм, но, наоборот, сам испытывает влияние гласных, различающихся по твердости-мягкости. Согласные в соседстве с передними (мягкими) гласными приобретают нефонологическую мягкость, а в соседстве с непредними (твердыми) гласными – нефонологическую твердость.

Как видно, артикуляторный комплекс твердости-мягкости имеется в артикуляционной базе и фонологической системе как русского, так и азербайджанского языков. Однако характер этого комплекса, его фонологический статус, направление действия различны в указанных языках, что создает известные трудности при изучении русского произношения в азербайджанской аудитории. Эти вопросы нашли глубокое отражение и научное обоснование в работах А.А.Гасанова («Учет особенностей реализации сочетаний

согласных с гласными в русском и азербайджанском языках – важное условие определения орфоэпических ошибок в русской речи азербайджанских учащихся») и Р.С.Мамедова («Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках», «Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков»), в которых с позиций носителя фонологической системы АЯ дается описание вокально-консонантной синтагматики, основанное на позиционно-системном изучении функционирования признаков «твердость-мягкость согласных» и «ряд образования гласных» в русском и азербайджанском языках

Одной из важных проблем, связанных с изучением синтагматики элементов звуковой стороны языка, является изучение синтагматики согласных. В лингвистической литературе последних лет вопросам изучения сочетаемости согласных фонем различных типов посвятили свои работы многие лингвисты. Ж. Ганиев, Т.Г. Терехова, Л.А. Вербицкая и др. интересовались КС РЯ с точки зрения их произношения, М.В.Панов, И.Г. Милославский систематизировали законы сочетаемости согласных РЯ. Л.Р. Зиндер, В.А. Никонов, Г.М. Богомазов и др. исследовали относительную частоту употребляемости КС в русской речи. Современным и историческим структурам КС посвятили свои работы С.М.Толстая, В.Н.Топоров, Н.И.Федорова. В этой связи особо следует отметить серьезные работы азербайджанского языковеда-русиста Т.Г.Мамедовой, которая в своих монографических исследованиях представила системное описание сочетаемостных возможностей консонантов русского и азербайджанского языков, синтагматику согласных в двух неродственных языках рассмотрела на двух уровнях языковой системы: фонетико-фонологическом и морфонологическом, осуществила контрастивно-типологический анализ интервокальных и конечных двуконсонантных и интервокальных трехконсонантных сочетаний с позиций носителя азербайджанского языка.

Во втором разделе **«Аллофоническое варьирование гласных и согласных фонем в русском и азербайджанском языках»** освещаются вопросы аллофонического распределения гласных и согласных фонем в русском и азербайджанском языках в зависимости от комбинаторных и чисто позиционных условий реализации фонем в потоке речи, определяется состав аллофонов гласных и согласных фонем в обоих языках.

Позиционное распределение аллофонов фонем строго определяется закономерностями фонетической структуры слова, поэтому количество их может быть точно установлено. Поскольку через характеристику аллофонов познаётся фонетическая структура слова и действующие в языке звуковые закономерности и произносительные нормы, постольку выявление состава, количества и фонетической специфики аллофонов оказывается весьма важным как в теоретическом, так и в практическом отношении. Русский и азербайджанский языки отличаются друг от друга не только фонемным составом, распределением их в структуре слова, но и составом, распределением аллофонов фонем. Если понимать фонему как совокупность аллофонов, то особенности каждой фонемы могут быть определены лишь посредством перечня распределения её аллофонов в структуре слова с фонетической характеристикой каждого аллофона.

В третьем разделе **«Вопросы синтагматической структуры слова в сопоставляемых языках»** рассматриваются основные особенности синтагматической структуры слова в русском и азербайджанском языках, предлагается методика описания синтагматической структуры слова в сопоставляемых языках.

Сочетания аллофонов фонем в двух языках рассматриваются нами в следующем порядке: сначала анализируются сочетания гласных с гласными, затем сочетания согласных с гласными, гласных с согласными и согласных между собой. Отдельно рассматриваются двучленные, трёхчленные, четырёхчленные (только в русском) сочетания согласных. В русском языке сочетания гласных рассматриваются дифференцированно по отношению к ударению: **«ударный гласный + безударный гласный»**, **«безударный гласный + ударный гласный»** и **«безударный гласный + безударный гласный»**. Так, в обоих языках сочетания гласных встречаются внутри корня лишь в заимствованных словах, например, *вуаль, аул, аудитория, пионер, вакуум; aid, sual, dua*, а в исконно русских словах – на стыках морфем, например, *выиграть, научить, приунуть, проиграть* и т.д.

Вторая глава диссертации под названием **«Фонетическая структура начала слова в русском и азербайджанском языках»** состоит из двух разделов.

В первом разделе **«Фонетическая структура начала слова в русском языке»** рассматривается аллофоническое распределение в указанной позиции гласных и согласных фонем в русском языке,

выявляются и описываются начальные звуковые комплексы типа ГГ, ГС, СГ и СС ([аи] – *аист*, [ад] – *адрес*, [бу] – *бубен*, ; [ф'н'] – *вперёд*). В последнем случае анализу подвергаются сочетания согласных, состоящие из двух, трех и четырёх членов ([бд'] – *бдительный*, [ств] – *ствол*, [взгл'] – *взгляд*).

Реализация гласных в начале слова в русском языке зависит от твёрдости-мягкости соседних согласных. Гласные в этой позиции выступают в абсолютном начале слова перед согласными – позиции ГС и ГС' или после согласных – позиции СГС, СГС', С'ГС, С'ГС'. Поэтому в позициях ГС и СГ' 5 гласных фонем выступают в 10 аллофонах, а в позициях СГС, СГС', С'ГС, С'ГС' – в 20 аллофонах. В начале русских слов нет аллофона [ы]. В начальных структурах гласные реализуются также в безударных слогах. И здесь выделяется 2 типа сочетаний гласных с согласными, различающимися по твёрдости-мягкости.

В абсолютном начале слова в русском языке обнаружено 240 соч. типа ГС, из них 70 соч. типа «ударный гласный+твёрдый согласный» ([ад] – *адрес*) и 41 соч. типа «ударный гласный+мягкий согласный» ([у-т'] – *утёс*). В абсолютном начале слова встречаются и сочетания безударных гласных с согласными – 129 таких сочетаний, из которых в 66 соч. выступают твёрдые ([уз] – *узор*) и в 63 соч. – мягкие согласные ([и-ш'] – *исчезать*).

Следующую группу начальных сочетаний составляют сочетания типа СГ. Здесь и сочетания типа «согласный+ударный гласный», из которых в 161 соч. выступают твёрдые ([по-] – *поле*, [ма] – *мак* и т.д.), а 139 соч. – мягкие согласные ([б'и] – *бинт*, [м'о] – *мёд* и т.д.). В русском языке отсутствуют сочетания парных твёрдых согласных с гласной фонемой <э>. В русском языке есть только сочетания данного гласного с предшествующими непарными твёрдыми [ш, ж, ц], парные твёрдые в этой позиции могут быть только в иноязычных словах. В немалом количестве в этой позиции обнаружены и сочетания типа «согласный+безударный гласный», гласные фонемы подвергаются второй степени редукции и выступают в аллофонах: [ы, и, у, ъ, ь].

В начале русских слов встречаются сочетания согласных типа СС, ССС, СССС. Двучленных КС в начале русских слов – 250. Трёхчленных КС в начале слова – 114, четырёхчленных – 22. Все четырёхчленные КС имеют одну общую особенность – первые два

члена в них реализуют приставку –вз, выступающую в двух вариантах: [вз] и [фс].

Во втором разделе «**Фонетическая структура начала слова в азербайджанском языке**» рассматривается аллофоническое распределение в указанной позиции гласных и согласных фонем азербайджанского языка, выявляются и описываются начальные звуковые комплексы типа ГГ, ГС, СГ и СС (*[ae] - aerobika, [at] – ata, [mü] – mübariz, [sr] – srağagün*). В последнем случае консонантные сочетания классифицируются с точки зрения количества в них членов: двучленные (*[sk] – skalp*), трёхчленные (*[skr] – skripka*) и четырёхчленные консонантные сочетания.

Фонетическая структура начала слова в азербайджанском языке характеризуется тем, что в большом количестве встречаются сочетания типа СГ и ГС. В начале азербайджанских слов нет гласного [и]. В начале азербайджанских слов обнаружено 160 соч. типа ГС (*[öv] – övlad, [üç] – üç* и т.д.).

В позиции начальных согласных в азербайджанском языке выступает 23 согласных: *[ba] - bacı (1275), [bə] - bəbək* и т.д. В этой позиции нет согласного [ğ].

Одной из ярких особенностей фонетической структуры азербайджанского языка заключается в том, что этот язык не терпит в начале слова консонантных сочетаний. Встречающиеся в начале азербайджанских слов 68 начальных КС характеризуют только заимствованные слова. Все начальные двучленные, трёхчленные КС повторяют двучленные и трёхчленные КС русского языка.

Третья глава диссертации под названием «**Фонетическая структура конца слова в русском и азербайджанском языках**» состоит из двух разделов.

В первой разделе «**Фонетическая структура конца слова в русском языке**» рассматривается аллофоническое распределение в указанной позиции гласных и согласных фонем русского языка, выявляются и описываются в терминах синтагматической фонетики звуковые комплексы типа ГГ, ГС, СГ и СС. Консонантные сочетания классифицируются с точки зрения количества в них членов.

В конце слова в русском языке встречаются все 5 гласных, в зависимости от твёрдости-мягкости предшествующих согласных в позициях СГ и СГ' они выступают в 10 аллофонах.

Следует отметить ограниченность употребления в этой позиции непередних по началу ударных гласных [а, о, у, э, ы].

В конце слова в большом количестве представлены безударные гласные [ь/ы] (на месте гласных фонем <а, о, э, и> после твёрдых согласных) и [ь/и] (на месте гласных фонем <а, э, и> после мягких согласных), а также 2 безударных аллофона фонемы <у>.

В конце слова в русском языке обнаружено 270 соч. типа СГ, из них 81 соч. типа «твёрдый согласный+ударный гласный» и 66 соч. типа «твёрдый согласный+безударный гласный», 72 соч. типа «мягкий согласный+ударный гласный» и 51 соч. типа «мягкий согласный+безударный гласный». Ограничения имеются в сочетаемости твёрдых заднеязычных с последующими гласными [и, э], а также мягких согласных с последующим [у].

Что касается конечных сочетаний гласных с последующими согласными типа ГС, то здесь отсутствуют глухие шумные согласные и мягкие заднеязычные. В конце слова в русском языке встретилось 115 соч. типа «ударный гласный+твёрдый согласный» и 53 соч. «безударный гласный+твёрдый согласный», 73 соч. «ударный гласный+мягкий согласный» и 43 соч. типа «безударный гласный+мягкий согласный». Что касается сочетаний согласных в конце слова, то их обнаружено: двучленных – 145, трёхчленных - 31 и четырёхчленных 19.

В трёхчленных КС выступает в 23 соч.

В конечных четырёхчленных КС в позиции II, III и IV членов выступает сочетание [стф], являющееся реализацией суффикса – ств.

Во втором разделе «Фонетическая структура конца слова в азербайджанском языке» рассматривается аллофоническое распределение в указанной позиции гласных и согласных фонем азербайджанского языка, выявляются и описываются в терминах синтагматической фонетики звуковые комплексы типа ГГ, ГС, СГ и СС. Консонантные сочетания группируются с точки зрения количества в них членов.

В конце слов азербайджанского языка в большом количестве встречаются сочетания типа СГ и ГС.

В азербайджанском языке в большом количестве встречаются сочетания типа «гласный+согласный» в конце слова, лексическая мощность этих сочетаний составляет – 41294 слова, например, , [ap] – çar, kabab (ap - 28, ab – 126) = (154), [af] - əclaf, pristav и т.д.

Анализ показал, что в наибольшем количестве слов в конечной позиции выступают: гласный [a] – в 10685 словах, гласный [ə] – в 5827 словах, [i] – в 5641 слове, [u] – в 5194 словах. Далее идут: [u] – 1732 слова, [ü] – 809 слов, [o] – 179 слов, [e] – 119 слов и [ö] – 5 слов. В конечных сочетаниях типа ГС в большом количестве слов выступают: [x] – в 10141 слове, [y] – в 8957 словах, [n] – в 5303 словах. Согласный [r] (3314 слова), [t] (3196 слов), [s] (3104 слова) имеют более 3000 слов, а у согласных [l] (1607 слов), [k] (1338 слов), [ʃ] (1299 слов), [m] (1125 слов). Остальные согласные встречаются в меньшем количестве слов: [f] – 594 слова, [p] – 485 слов, [ç] – 356 слов, [k] – 63 слова и [h] – всего 50 слов.

В конце азербайджанских слов выявлено 143 двучленных и 13 трёхчленных КС. Наибольшее количество сочетаний в позиции I члена у переднеязычных – 72 соч. (2719 слов), например, [sm] – *rəsm*, [tl] – (I) *qətl*, далее идут: губные – 29 соч. (182 слова): [ff] – *əfv*, [fh] – (vh) *sadalövh*, заднеязычные – 25 соч. (155 слов): [xt] – *vaxt*, [xs] – *şaxs* и среднеязычные – 17 соч. (78 слов): [kk] – *həkk*, [yk] – *peyk*.

Что касается конечных трёхчленных КС (13 соч.), то все они встречаются только в заимствованных словах ([str] – *semestr*, [ltr] – *filtr* и т.д.).

У нерусских особую трудность при обучении их русскому произношению вызывают КС, в которых наблюдается несовпадение фонологического уровня, т.е. когда сочетания рассматриваются как сочетания фонем, и фонетического, когда анализу подвергаются аллофоны фонем.

На сочетаемость целого ряда КС воздействуют ограничения, накладываемые прежде всего фонетической системой языка. Существующие в языке ограничительные законы и являются причиной количественного и качественного несовпадения фонем и их аллофонов.

Результаты описания фонемной и синтагматической структур начала и конца слова в русском и азербайджанском языках могут иметь определённое практическое значение при разработке методики преподавания русского языка как иностранного в азербайджанской аудитории. Полученные выводы могут иметь значение при описании звуковой структуры языка, при построении языковой типологии и при прогнозировании языковой эволюции. Изучение консонантных сочетаний, в частности, может внести положительный вклад в учение о пограничных сигналах в языке.

Диссертация завершается обширным **заключением**, в котором делаются обобщения, вытекающие из результатов анализа и описания исследуемого материала.

В конце работы представлен список использованной литературы.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях:

1. Фонетическая структура начала слова в русском языке//Проблемы. Поиски. Перспективы. (Сборник статей магистрантов БСУ), Баку, 2001, s. 77-80.

2. Начальные консонантные сочетания в современном русском языке//Tağıyev oxuları. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı, 2004, s.235-238.

3. Центр и периферия русского консонантизма//Tağıyev oxuları. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı, 2006, s. 85-90.

4. Конечные двучленные консонантные сочетания в современном русском языке//BSU-nun əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı, 2006, s.40-41.

5. Гласные фонемы современного русского языка и их варьирование на фонетическом уровне//Azərbaycan dillər universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2008, №7, s.191-196.

6. Фонетическая структура конца слова в современном русском языке//Современные иностранные языки: проблемы функционирования и преподавания (Материалы научно-практической конференции 12-13 ноября 2008 г., г.Мозырь), Мозырь 2008 г., s.62-64.

7. Вопросы синтагматической структуры слова в русском и азербайджанском языках // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Г.Курск, №8, Август 2009 г., s.95-98.

8. Гласные фонемы современного русского и азербайджанского языков//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, №3, s.92-96.

9. Основные вопросы фонетической структуры слова современного русского языка//Azərbaycan dillər universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2009, №2, s.165-169.

10. Сочетания согласных в начале слова в русском и азербайджанском языках//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələrin məcmuəsi. Bakı, 2009, №4, s.73-77.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KÖNÜL BEHBUD QIZI AXUNDOVA

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
SÖZÜN ƏVVƏL VƏ SONUNUN FONETİK QURULUŞU**

5714.01 — Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik

**filologiya elmləri üzrə fəlsəfə elmləri doktoru alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2013

***Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Pedaqogika fakültəsinin Müasir rus dili
kafedrasında yerinə yetirilmişdir***

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru,
professor A.A.Həsənov*

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor
R.S.Məmmədov*

*fəlsəfə üzrə filologiya elmləri doktoru
C.M.Babayev*

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin
ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə «27__» _11__ 2013-cü il saat «___» Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.02.071) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2013-cü ildə
göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent**

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Rus və azərbaycan dillərinin fonoloji sistemləri öz fonem tərkibləri ilə və fonemlər arasında ilan paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlər ilə fərqlənirlər.

Rus dilində olduğu kimi, azərbaycan dilində də fonemlər allofonlarda realizə olurlar. Rus dilində vurğulu və vurğusuz sait allofonlar, ön və arxa (diftonqşəkili) sait allfonların, dodaqlanan və dodaqlanmayan konsonant allofonlar, kar sonorların allofonları, kar cingiltili samit allofonlar qeyd olunur. Azərbaycan dilində ahəng qanununa görə dodaqlanan, həmçinin qalın və “yumşaq” samit fonemlərin allofonları azərbaycan dilinin azərbaycan dilinin saitləri öz allofonlarında realizə olurlar: azərbaycan dilində saitlərin reduksiyası yoxdur.

Dildə olan fonemlərin təsviri tək sparadiqmatikada deyil, həmçinin sintaqmatikada böyük maraq doğurur.

Bu səbəbdən də ikinci dilə yiyələnənin əsas fonetik interferensiyası ana dilin fonetik bazasının özünəməxsus xüsusiyyətləridir, amma bu, yalnız xarici dilin fonoloji sisteminin şifahi formada ifadəsi zamanı meydana çıxır. Bu isə onun öyrənilməsinə münasibətdə özünəməxsusluğu, fərdiliyi müəyyən edir. Müxtəlif sistemlərdə ayrı-ayrı fonemlərin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən fonetik interferensiya təkə paradiqmatik planda baş vermir, həm də sintaqmatik planda dillər arası identifikasiya vahidi kimi təkə fonemlər deyil, həm də fonemlərin məntiqi ardıcılığı kimi də çıxış edir (U.Baynrayx). Bu, daha çox bir dildə bu və ya digər fonem uyğunluqlarının mövcudluğu, digər bir dildə isə əksinə, onların olmaması ilə, həm də nitq axınında samitlərdən saitlərə və əksinə, saitlərdən samitlərə artikulyasiya keçidlərinin qavranılması zamanı meydana çıxan çətinliklərlə bağlıdır.

Göstərilən uyğunluqlar Azərbaycan dilinin daşıyıcıları üçün də müəyyən çətinliklər yaradır. Ona görə də azərbaycanlıların rus nitqində interferasiyaya uğrayan nöqtələrinin aşkarlanması və müqayisə edilməsi məqsədi ilə rus və Azərbaycan dillərində belə əlamətlərin ciddi araşdırılmasına ehtiyac var. Rus dilinin fonetikasi ilə məşğul olan A.A.Həsənov, T.H.Məmmədova və R.S.Məmmədov kimi azərbaycanlı alimlərin fonoloji vahidlərin sintaqmatik münasibətlərinin fonetik səviyyədə rus dili nümunələri əsasında öyrənilməsi ilə bağlı çox ciddi elmi əsərləri var.

Hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir belədir ki, azərbaycanlıları rus tələffüzünə öyrədən zaman mütləq doğma – Azərbaycan və öyrənilən – rus dillərinin fonoloji sistemlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin müqayisəli planda dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac var. Dilin hər bir təbəqəsi kimi fonetika da tək-cə konkret dil vahidlərinin toplusu ilə deyil, həmçinin həmin təbəqə üçün vacib olan qanun və qaydalar, onların uyğunluğu ilə də müəyyən edilir. Deyilənlər tədqiq olunan **mövzunun aktuallığını** bir daha sübut edir.

Tədqiqatın obyekti rus və Azərbaycan dillərində sözün fonetik quruluşudur.

Tədqiqatın predmeti isə rus və Azərbaycan dillərində sözlərin əvvəli və sonunun fonetik quruluşunun müqayisəli - tipoloji öyrənilməsidir.

Sözün əvvəli – sait samitdən sonra, samit saitdən sonra, saitlərin samitindən sonra və samitlərin saitdən sonra iştirak etməsidir.

Sözün sonu - saitin samit qarşısında, samitin sait qarşısında, saitlərin samitin qarşısında və samitlərin sait qarşısında iştirak etməsidir.

Rus və Azərbaycan dillərində sözün əvvəli və sonunun fonetik quruluşu lüğətlər əsasında aparılır, çünki fonem və onun birləşmələri üçün dilin leksik kodunda belə analiz vacibdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq burada iki müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında sözlərin əvvəli və sonunun fonetik quruluşunun linqvistik müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Təqdim olunan işdə həmçinin ilk dəfə olaraq müqayisəli planda sözlərin əvvəl və sonunun fonetik strukturu, həmçinin sait və samit fonemlərin allofonlarının uyuşmaların hər iki dilin müqayisəsində onların əmələgəlmə yerinin təsnifatı və sözün əvvəlində və sonunda mövqeyi nəzərə alınmaqla qarşılaşdırma yolu ilə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

1) Rus və Azərbaycan dillərində allofonların tərkibini müəyyənləşdirmək;

2) Təqdim olunan sözlərdə müxtəlif mövqələrdə təsadüf edilən **ГГ, ГС, СГ, СС** (sait+sait, sait+samit, samit+sait, samit+samit) modelləri üzrə sait və samitlərin allofon uyğunluğunun konkret tiplərini müəyyənləşdirmək;

3) Rus və Azərbaycan dillərində sözün əvvəli və sonunun sintaqmatik quruluşunun oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaq.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Rus dilinin sözlərinin əvvəli və sonunun sintaqmatik quruluşu Azərbaycan dilinə nisbətən daha zəngindir. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilində sözlərin əvvəlində samitlər birləşməsi yalnız alınma sözlərdə rast gəlinir;

2. Azərbaycan dilində sözlər yalnız bir samitlə başlaya, sonu isə - maksimum iki samitlə bitə bilər. Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sözün bütün mövqelərində çıxış edən “samit+sait” və “sait+samit” tipli uyuşmalar universal səs kompleksləri sayılırlar;

Rus dilində bir qayda olaraq, sonda gəlməyən hecalar açıqdırlar, əgər intervokal məqamda konsonant birləşmələr (KB) birinci üzvlə - sonor samitlə qarşılaşırsa, qapalı da ola bilərlər, halbuki, Azərbaycan dilində qapalı hecalar daha çoxdur, belə ki, istənilən intervokal KB hecalar arasında parçalanır;

3. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus dili zəngin konsonans strukturu ilə fərqlənir, ələlxüsusda, rus dilinə məxsus sözlər intervokal vəziyyətdə daha çox zəngin konsonans struktura malikdir;

4. **“Samit+sait”** və **“sait+samit”** tipli uyuşmalarda samit və saitlər arasında akkomodasiya mövcuddur, amma iki dildə bu fonetik hadisənin istiqaməti müxtəlifdir; əgər rus dilində saitlər samitlərlə akkomodasiya olursa da, Azərbaycan dilində əksinə samitlər saitlərlə akkomodasiyaya uğrayır;

5. Nəzərə alsaq ki, nitq axını özlüyündə müntəzəm ardıcılıq təqdim edir, onda iki elementin – samit və saitin – nitqdə rus və Azərbaycan dilləri üçün xarakterik olan əvvəl və son birləşmələrin və bu elementlərin müxtəlif kombinasiyalarını müəyyənləşdirmək olar. Sözün allofonik quruluşu mövqedən asılı olaraq sözdə müxtəlif iştirakı var.

6. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus dili zəngin konsonans strukturu ilə fərqlənir. Mövqedən asılı olaraq, samit birləşmələrin qarşılaşması və onlarda müxtəlif üzvlərin kəmiyyət sayına görə müxtəlifdir. Samit sayının birləşmələrdə artması, belə birləşmələrin sayının azaldılmasına, həmçinin müəyyən samitlərin qarşılaşması, samitdən nə qədər mövqə uzaqdır, o qədərdə az samit iştirak edir.

Hər iki dildə sözün əvvəli və sonunun fonetik quruluşunun təhlili fonetik səviyyədə aparılır, burada fonem uyuşmaları araşdırılır. Yəni, rus və Azərbaycan dillərində fəaliyyətdə olan müxtəlif fonetik qanunlar nəzərə alınmış və onların köməkliyi ilə fonetik səviyyədə konkret fonem uyuşmalarında dəyişikliklər edilir və yaxud da variativliyi realizə olunur.

İşin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmanın nəticələrindən rus və Azərbaycan dillərində müqayisəli fonetikadan dərslərlərin tərtibi zamanı, həmçinin xüsusi kurslarda oxunan mühazirələrdə, rus və Azərbaycan dillərinin fonetikasi ilə bağlı aparılan seminar dərslərində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın materialları. Tədqiqat üçün rus dilində 106 000 orfoqrafik və 125 000 əks lüğətlərdən və Azərbaycan dilinə məxsus isə 80 000 orfoqrafik və 80 000 əks lüğətlərindən sözlər verilmişdir.

Təqdim olunan dissertasiyada rus və Azərbaycan dillərində ikihecalı sözlərin əvvəli və sonunun fonem və sintaqmatik strukturunun təhlili fonetik səviyyədə aparılır, burada fonem uyuşmaları araşdırılır. Yəni, rus və Azərbaycan dillərində fəaliyyətdə olan müxtəlif fonetik qanunlar nəzərə alınmış və onların köməkliyi ilə fonetik səviyyədə konkret fonem uyuşmalarında dəyişikliklər edilir və yaxud da variativliyi realizə olunur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, hər fəsil bir neçə bəndlərdən ibarət olan, nəticə və 134 müxtəlif adda yerli və xarici elmi ədəbiyyatı özündə birləşdirən ədəbiyyat və 2 lüğət siyahısından ibarətdir. İşin içində qrafik və sxemlərdən, rus və Azərbaycan dillərinin sözlərinin əvvəli və sonunun strukturunun təhlilinin nəticələrini əyani şəkildə əks etdirən illüstrasiyalardan ibarət olan əlavə verilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. İş Bakı Slavyan Universitetinin pedaqoji fakültəsinin müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları kafedra iclaslarında, beynəlxalq və respublika konfranslarında müzakirə olunmuş, jurnallarda nəşr olunmuş məqalələrdə, konfrans materiallarında çıxışların tezislərində əks olunmuşdur .

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi xarakteristikası verilir, aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlır, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar sadalanır.

”Rus və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemləri və sözlərin sintaqmatik quruluşu məsələləri” adlanan birinci fəsil üç bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmə **“Rus və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemləri”** adlanır. Burada dildə təşkil edən əsas fonetik quruluşdan – fonem,

sintaqmatik. Burada rus və Azərbaycan dillərinin fonem sistemi və tərkibi öyrənilir, müqayisə olunan dillərdə samit və saitlərin fonematik müstəqilliyi prinsipi müəyyənləşdirilir.

Hər bir dil öz fonematik sisteminə malikdir ki, bu da fonemləri və onların müxalif tərkibi ilə xarakterizə olunur. Funksional ziddiyyətlərə görə sözün fonetik quruluşu eyni vəzifələrdə müxtəlif fonemlərə əsasən allofonlar formalaşır. Sözün fonematik strukturu dili məhdudiyətləri nəzərə alaraq, fonem tərkibini yaradır, sözün əvvəli və sonun mövqələrdə paylanır, əməliyyatlar orfoepik standartlara uyğun olaraq aparılır.

Hər bir dil fonem tərkibinə və ona əksliklərlə xarakterizə olunan özünəməxsus fonematik sistemə malikdir. Funksional qarşıdurmalar hər şeydən əvvəl sözün fonetik strukturunda oxşar məqamlarda müxtəlif fonemlərin allofonlarının qarşıdurmaları ilə meydana gəlir. Fonem müəyyən qrup allafonların cəmindən ibarət olduğu üçün onun artikulyar – eşitmə xüsusiyyətləri geniş şəkildə müəyyənləşdirilə bilməz, bu, yalnız onun allofonlarının xüsusiyyətlərinin sadalanması ilə mümkündür. Eyni bir fonemin allofon qrupları çoxsaylı ola bilər: bu, təqdim olunan fonemin sözün fonetik strukturundakı müxtəlif mövqələrindən asılıdır. Sözün fonem strukturu dilin fonem tərkibini müəyyənləşdirir, onların sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yerləşməsi, sözdəki mövqeyindən asılı olaraq onların fəallığının məhdudlaşması dildə fəaliyyət göstərən orfoepik normalardan asılıdır.

Rus dilində sait fonemlərin realizə olunması onların vurğu ilə bağlı mövqələrində də müəyyən mənada ifadə olunur. Saitlər əsas allafona daha yaxın mövqedə vurğulu vəziyyətdə realizə olunur, vurğusuz vəziyyətdə isə onlar təkə kəmiyyət (bütün saitlər) yox, həm də keyfiyyət (təkə açıq samitlər) cəhətdən də reduksiyaya uğrayırlar. Digər tərəfdən isə samitlərin yerləşməsinə vurğulu saitdən hansı məsafədə yerləşməsi də çox təsir edir, buna əsasən də reduksiyanın iki səviyyəsi fərqləndirilir. Rus dilində saitlərin yerləşməsinə onların incə və qalın samitlərə görə mövqeyi də təsir edir.

Rus dilində 5 sait fonem vurğulu mövqedə qonşu samitlərin incə və qalınlığından asılı olaraq 20 allofonda ifadə oluna bilər (hər bir sait fonem 4 allofonda). Rus dilində bəzi sait fonemlərin vurğusuz mövqedə neytrallaşması da müşahidə olunur, bu səbəbdən də bu mövqedə sait fonem allafonları azdır: qalın samitlərdən sonra 4 vurğusuz allafon - [ʲa, ʲы, ʲy, ʲə], incə samitlərdən sonra isə cəmi 2 allafon - [ʲи, ʲу] iştirak edir.

Rus dilində fonetik səviyyədə 37 samit fonem 42 allofonda öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan dilində öz incə və qalınlığı ilə fərqlənən 9 sait fonem mövcuddur: qalın – **a, o, u, ı** – və incə – **e, ə, i, ö, ü** - onların hər biri yalnız bir allafonda öz ifadəsini tapırlar (biriləri – təkcə qalın, qalanları isə ancaq incə).

Azərbaycan dilində 24 samit fonem var. Fonetik səviyyədə ancaq incə allafonlarda çıxış edən dilortası – **k, g, y** – samitlərindən başqa, qalanları qonşu samitlərin qalın və incəliyindən asılı olaraq iki allafonda çıxış edə bilirlər: qalın və nisbətən yumşaq allafonlarda. Ona görə də, Azərbaycan dilində 24 samit fonem 42 allafonda çıxış edə bilirlər.

Rus dilində sait fonemlərin ifadəsində heç bir məhdudiyət mövcud deyil, istənilən sait fonem müstəqil heca təşkil edə bilər, sözün əvvəlində işləmə bilməyən [ы] allafonu istisna olmaqla qalanları sözdə və hecada bütün üç mövqeni tuta bilər. Sözdə və hecada mövqələr üzrə yayılması məhdud olan samit fonemlər haqqında bunu söyləmək mümkün deyil, rus dilində sözün əvvəlində samitlərin hamısı iştirak edə bilirlər, amma sözün sonunda onların yayılması çox məhduddur: bu mövqedə cingiltili küylü və dilarxası yumşaq samitlər yoxdur.

Azərbaycan dilində bütün saitlər sözün əvvəlində iştirak etdiyi kimi, sonunda da gələ bilər, yalnız rus dilində olduğu kimi sözün əvvəlində işlənməyən [ɨ] saiti istisna olmaqla. Azərbaycan dilində sözün əvvəlində [ǣ] samitinin işlənməsi də müşahidə edilmir.

Rus və Azərbaycan dillərində sözün fonem quruluşunun ümumi mənzərəsi belədir. Rus və Azərbaycan dillərində daha çox maraqlı doğuran sözün sintaqmatik quruluşudur.

Sintaqmatika fonem uyğunluğunun imkan və məhdudiyətlərini xarakterizə edir, fonem paradiqmasına mütəmadi təsir edir, onların tutuşdurulmasının imkan və məhdudiyətlərini müəyyənləşdirir. Sintaqmatik tədqiqatın əhəmiyyəti məsələsinə toxunan F. de Sössür yazırdı: “Biz iki və daha artıq elementin daxili asılılığı ilə qarşılaşan zaman və bir elementin variyasiyası, başqa bir elementin variyasiyası ilə müəyyən edilən zaman səslər haqqında elmin əhəmiyyəti özünü tam ifadə edə bilər.”

ГГ tipli səs ardıcılıqları rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dili üçün də yaddır. Belə uyuşmalar tələffüz üçün çətinlik törədir və bu daha çox bir qayda olaraq morfemlərin birləşməsi zamanı meydana gəlir.

Rus və Azərbaycan dillərində СГ tipli səs ardıcılıqları özlüyündə daha maraqlı səs düynləri təqdim edir. Ona görə də, rus və Azərbaycan

dillərinin fonem sistemlərindən danışarkən sait və samit fonemlərin bir – birinə qarşılıqlı təsiri məsələsini unutmaz. Burada bu dillərin fonoloji sistemlərində qalın və incəlik əlamətinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

Qalın və incəliyin artikulyasiya mexanizmi rus artikulyasiya bazasının nitq idarə etmə ilə bağlı olan stereotiplərinin əsas əlamətini müəyyən edir. Bu mexanizm təkcə samitin artikulyasiyasına deyil, hətta saitın də artikulyasiyasına təsir edir. Sözdə qalınlıq və ya incəliyin vahid artikulyar kompleksi və sözdə onların ardıcıl sıralanması yaradılır. Belə artikulyar kompleksinin yaradılması – antropofonik hadisədir. Bu fonetik qanunun tipik olmayan hadisəsi kimi, N.B.Kruşevski tərəfindən dəqiq ifadə edilmiş fonetik qanunun təsadüfi hadisəsi kimi baş verir: “İki səsdən ibarət səs qrupunu tələffüz edən zaman nitq aparatının orqanlarının işində hər iki səsin yaranma yerini yaxınlaşdırmaq (əgər mümkündürsə) meyli nəzərə çarpır.

Rus artikulyasiya bazasında bu meylin həyata keçməsində samitlərin qalın və incəliyinin fonetik statusuna əsasən karreliasiyası əsas amil kimi çıxış edir. Qalın və incə samitlərin formalaşması üçün ağız rezonatorunun ön və arxa hissələrində dilin əlavə artikulyasiyası zamanı əzələlərin aktiv gərginləşməsi saiddən, ondan sonra gələn samitə keçid zamanı bir qədər davam edir. Bunun nəticəsində saiddən samitə və samitdən saitə [ɪ] - bədii və [ɫ] – bədii keçid nöqtələri formalaşır. Bu keçid nöqtələri öz akustik təbiətinə görə **müxtəlifcinsli** və **diftonq** kimi qiymətləndirilən saitlərə aid edilir.

Azərbaycan dilində incə və qalın samitlərin fonoloji korreliasiyasına malik olmayan saitlər **eynicslidirlər**. Azərbaycan dilində konsonantizm nəinki vokalizmə təsir edir, əksinə özü incə və qalın saitlərin təsirinə məruz qalır. Ön sıra incə saitlərlə yanaşı gələn samitlər fonoloji olmayan incəlik, amma arxa sıra qalın saitlərlə yanaşı gələn isə fonoloji olmayan qalınlıq qazanır. Gördüyümüz kimi, qalın və incəliyin artikulyar kompleksi rus dilinin artikulyasiya bazası və fonoloji sistemində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də mövcuddur. Amma bu kompleksin xarakteri, onun fonoloji statusu, təsir istiqaməti göstərilən dillərdə müxtəlifdir, bu isə Azərbaycan auditoriyasında rus dilinə məxsus tələffüz normalarının öyrədilməsində məlum çətinlikləri yaradır. Bu məsələlər A.A.Həsənovun (“Rus və Azərbaycan dillərində samitlərin saitlərlə uyuşmasının realizasiyasının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması – azərbaycanlı məzunların rus nitqində orfoepik səhvlərinin müəyyənləşdirilməsinin əsas şərtləri”) və

R.S.Məmmədovun (“Rus və Azərbaycan dillərində vokal – konsonans sintaqmatika”, ”Rus və Azərbaycan dillərində sözün fonetik strukturu”) tədqiqatlarında əsaslı şəkildə öz elmi həllini tapmışdır. Bu tədqiqatlarda rus və Azərbaycan dillərində “saitlərin yaranma sırası” və “samitlərin incə və qalınlığı” əlamətlərinə görə vokal – konsonans sintaqması sistemli şəkildə Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin daşıyıcılarının mövqeyindən çıxış edərək təsvir edilmişdir.

Dilin səs elementlərinin sintaqmasının öyrənilməsi ilə bağlı əsas problemlərdən biri samitlərin sintaqmasının öyrənilməsidir. Son illərin linqvistikası ilə bağlı yazılmış ədəbiyyatlarında bir çox linqvistlər öz tədqiqatlarını müxtəlif tip samit fonemlərin uyumu məsələsinə həsr etmişlər. J.Qəniyev, T.Q.Terexova, L.A.Verbitskaya və b. rus dilindəki konsonant birləşmələrlə onların tələffüzü baxımından maraqlanmış, M.V.Panov, İ.Q.Miloslavski rus dilində samit uyumu qanununu sistemləşdirmiş, L.R.Zinder, V.A.Nikonov, Q.M.Boqomazov və b. rus nitqində konsonant birləşmələrinin işləkliyinin təxmini təzliyini araşdırmış, S.M.Tolstaya, V.N.Toporov, N.İ.Fedorova isə öz tədqiqatlarını konsonant birləşmələrin müasir və tarixi strukturuna həsr etmişlər. Bu sırada azərbaycanlı dilçi – rusistlərdən T.H.Məmmədovun xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, özünün monoqrafik tədqiqatlarında (“Rus və Azərbaycan dillərində vokal – konsonans sintaqmatika”, ”Rus və Azərbaycan dillərində sözün fonetik strukturu”) rus və Azərbaycan dillərində konsonantların uyuma imkanlarının sistemli təsvirini vermiş, iki qohum olmayan dildə samitlərin sintaqmasını dil sisteminin iki səviyyəsində: fonetik–fonoloji və morfonoloji səviyyələrdə nəzərdən keçirmiş, Azərbaycan dili daşıyıcılarının mövqeyindən intervokal, son ikiqat konsonant və intervokal üçqat konsonant uyumlarının konsonantiv – tipoloji təhlilini aparmışdır.

“Rus və Azərbaycan dillərində sait və samit fonemlərin allofonlarının variasiyası” adlanan ikinci bölümdə Rus və Azərbaycan dillərindəki sait və samit fonemlərin mövqə şəraitində nitq axınında fonem realizəsindən asılı olaraq özünün əksini tapır, hər iki dildəki sait və samit fonemlərin allofon tərkibi müəyyən edilir.

Fonem allofonlarının mövqeli paylanması dildə olan sözün fonetik quruluşunun qanunları əsasında müəyyən olunur, çünki onların düzgün sayı yalnız belə müəyyən edilə bilər. Sözün fonetik quruluşu allofonların xarakteristikası və dildə mövcud tələffüz normalarının qanunları vasitəsi məlum olduğu kimi, tərkibi, miqdarı və xüsusi fonetik allofonlarda müəyyən nəzəriyyə və təcrübə sahəsində çox vacibdir.

Rus və Azərbaycan dillərinin tərkibi bir-birindən tək bir sözün quruluşunun fonematik tərkibi bölüşməsi ilə deyil, həmçinin sözlərin fonem allofonlarının uyuşması ilə fərqlənir. Əgər fonemləri allofonların cəmi kimi anlasaq, hər bir fonemin xüsusiyyətlərini onun allofon təyin edilməsi kimi müəyyən edə bilərik.

“Rus və Azərbaycan dillərində sözlərin sintaqmatik quruluşunun müddəaları” adlanan üçüncü bölmədə rus və Azərbaycan dillərində sözün sintaqmatik quruluşunun əsas xüsusiyyətləri göstərilir və müqayisəli dillərdə sözün sintaqmatik quruluşunun təsvirinin metodikası təqdim edilir.

İki dildə fonem allonlarının birləşməsi aşağıdakı qayda üzrə bizim tərəfdən baxılmışdır: birinci saitin saitlə birləşməsi, sonra samitlərin saitlərlə, saitlərin samitlərlə və samitlərin bi-biriləri ilə birləşmələri analiz olunmuşdur. Ayrı-ayrılıqda iki, üç, dörd (yalnız rus dilində) üzvdən ibarət olan samitlər üzərində tədqiqat aparılmışdır. Rus dilində saitlərin birləşmələri vurğuya əsasən fərqli hesab olunur: "vurğulu sait + vurğusuz sait", "vurğusuz sait + vurğulu sait", "vurğusuz sait + vurğusuz sait". Beləliklə, hər iki dildə, sait birləşmələri kök içində yalnız alınma sözlərdə rast gəlinir, məsələn, *вуаль, аул, аудитория, пионер, вакуум; aid, sual, dua* və ilkin rus sözlərində - morfemlər arasındakı, məsələn, *выиграть, научить, приуныть, проиграть* (qazanmaq, öyrətmək, huzursuz almaq, oyun) и т.д.

“Rus və Azərbaycan dillərində söz əvvəlinin fonetik quruluşu” adlanan ikinci fəsil öz növbəsində iki bölmədən ibarətdir.

“Rus dilində söz əvvəlinin fonetik quruluşu” adlanan bölmədə rus dilində sait və və samit allofonların müəyyən mövqedə müəyyən edir, **ГГ, ГС, СГ** və **СС** səs komplekslərinin növləri sözün əvvəlində müəyyənləşdirilir və təsvir edilir (*[au]* – *аист*, *[ad]* – *адрес*, *[бу]* – *бубен*; *[ф’н’]* - *вперёд*). Sonuncu halda, iki, üç və dörd üzvdən ibarət olan samit birləşmələri təhlil olunur (*[бд’]* – *бдительный*, *[ств’]* – *ствол*, *[взгл’]* – *взгляд*).

Rus dilində saitlərin sözlərin əvvəlində realizə olması qonşu samitlər qalın və incə olmalarından asılıdır. Saitlər bu mövqedə samitlərin qarşısında sözün əvvəlində çıxış edirlər **ГС** və **ГС’** mövqeyində və yaxud, samitlərdən sonra - **СГС, СГС’, С’ГС, С’ГС’** mövqeyində.

Buna görə **ГС** və **СГ’** mövqeyində 5 sait 10 allofonda çıxış edir, **СГС, СГС’, С’ГС, С’ГС’** mövqeyində isə - 20 allofonda. Rus sözlərinin əvvəlində **[ы]** allofonu yoxdur. Sözün əvvəlində quruluşunda samitlər

həmçinin vurğusuz çıxış edir. Və burda qalın-incə xüsusiyyətlərə görə 2 növ sait və samit birləşmələri qeyd olunur.

Rus dilində sözün əvvəlində 240 **ГC** tipli birləşmə aşkar edilmişdir, onlardan 70 birləşmə “vurğulu sait+qalın samit” növünə (**[að]** – *адpec* və s.) və 41 birləşmə “vurğulu sait+incə samit” növünə (**[y·m’]** – *yméc* və s.) aiddilər. Sözün əvvəlində vurğusuz saitlərin samitlərlə birləşmələrində öz yerini tutmuşdur. Cəmi 129 belə birləşmələr var. Onlardan 66 birləşmə qalın samitlərlə və 63 birləşmə incə samitlərlədir.

Sözlərin əvvəlində növbəti qrupu **CF** tipli birləşmələr təşkil edir. Burda “samit+vurğulu sait”, 161 birləşmələrində qalın (**[no-]** – *ноле*, **[ma]** – *мак* və s.), 139 birləşmədə isə - incə samitlər çıxış edir (**[b’u]** – *бунт*, **[m’o]** – *мёд* və s.). Rus dilində <ə> sait fonemi ilə cüt olan qalın samitlərin birləşməsi yoxdur. Rus dilində, yalnız bu sait, **[ш, ж, ц]** samitlərindən sonra çıxış edə bilər. Bu mövqedə “samit+vurğusuz saitlər” tipli birləşmələr sait fonemlər II dərəcəli reduksiyyaya məruz qalır və **[ы, и, у, ъ, ь, ы]** allofonlarda çıxış edir.

Rus sözlərinin əvvəllərində **CC, CCC, CCCC** tipli samitlər birləşmələri var. Rus dilində sözün əvvəlində ikiüzlü konsonant birləşmələri 250-dir. Sözün əvvəlində üçüzlü konsonant birləşmələrin sayı -114-dür, dördüzlülərin isə sayı – 22-dir. Bütün dördüzlülərin bir ümumi cəhəti var – bu uyuşmaların iki əvvəlinci üzvü – iki variantda – **B3-** və **фс-** çıxış edən **B3-** ön şəkilçisini realizə edir.

“Azərbaycan dilində söz əvvəlinin fonetik quruluşu” adlanan bölmədə Azərbaycan dilində sait və samit allofonlar müəyyən mövqedə müəyyən olunur, **ГГ, ГC, CF** və **CC** səs komplekslərinin növləri sözün əvvəlində müəyyənləşdirilir və təsvir edilir (**[ae]** - aerobika, **[at]** – ata, **[mü]** – mübariz, **[sr]** – srağagün). Sonuncu halda, iki, üç və dörd üzvdən ibarət olan samit birləşmələri təhlil olunur (**[sk]** – skalp, **[skr]** – skripka).

Azərbaycan dilinin sözün fonetik quruluşu **CF** və **ГC** tipli uyuşmalar xüsusi yer tutur. **CF** tipli uyuşmalar üstünlük təşkil edir. Azərbaycan sözlərinin əvvəlində sait **[i]** yoxdur. Belə uyuşmalar sözün əvvəlində 160 **ГC** tipli birləşmə təşkil edir (**[öv]** – *övlad*, **[üç]** – *üç* və s.).

Azərbaycan dilində sözün əvvəlində 23 samitlə çıxış edir (**[ba]** - *baci* (1275), **[bə]** - *bəbək* və s.). Bu mövqedə yalnız **[ğ]** samiti yoxdur.

Digər bir böyük uyuşma qrupu isə konsonant birləşmələrdir. Azərbaycan dili üçün əsas xarakterik cəhət isə odur ki, onun leksik fondunda sözün əvvəlində hətta ikiüzlü konsonant birləşmələr iştirak etmir. Sözün əvvəlində 68 konsonant birləşmələr yalnız alınma leksikada

özünü göstərir. Bütün sözün əvvəlində iştirak edən iki, üç və dörd üzvlü konsonant birləşmələr rus dilinin iki, üç və dörd üzvlü konsonant birləşmələrində təkrarlanır.

“Rus və Azərbaycan dillərində söz sonunun fonetik quruluşu” adlı üçüncü fəsil iki bölmədən ibarətdir.

Birinci **“Rus dilində söz əvvəlinin fonetik quruluşu”** adlı bölmədə Azərbaycan dilində sait və samit allofonlar müəyyən mövqedə müəyyən olunur, **ГГ, ГС, СГ** və **СС** səs komplekslərinin növləri sintaqmatik fonetika terminlərində aşkar edilir və təsvir olunur. Konsonant birləşmələr üzvlərin sayına görə qruplaşdırılır.

Rus dilində sözün sonunda 5 saitin hamısı iştirak edir. Qonşu samitlərin qalın və incə olmasından asılı olaraq bu saitlər **СГ** və **СГ’** mövqedə 10 allofonda çıxış edirlər.

Bu mövqedə əvvəli vurğulu olan saitlərin [**a, o, y, ə, ы**] istifadəsində məhdudiyyətlər vardır.

Çox sayda sözün sonunda vurğusuz sait [**ь/ы**] (qalın samitlərdən sonra, <a, o, ə, и> fonemlərinin yerinə) və [**ь/и**] (incə samitlərdən sonra, <a, ə, и> fonemlərin yerinə) və həmçinin 2 vurğusuz <y> fonem allofonu təqdim olunur.

ГС tipli saitlərin növbəti gələn samitlə sözün sonunda olan birləşmələrinə nəzər yetirsək, burada kar cingiltili və incə damaqarxası samitlər yoxdur. Rus dilində sözün sonunda 115 birləşmə “vurğulu sait+qalın samit” və 53 birləşmə “vurğusuz sair+qalın samit”, 73 birləşmə “vurğulu sait+incə samit” və 43 birləşmə isə “vurğusuz sait+incə samit” tipli birləşmələrdə qarşılaşır. Samit birləşmələrinə qalanda sözün sonunda: ikiüzvlü – 145, üçüzvlü – 31 və dördüzvlü isə 19 birləşmə tapılmışdır.

Sözün sonunda iştirak edən üçüzvlü konsonant 23 birləşmələrdə iştirak edir.

Sözün sonunun dördüzvlü konsonant birləşmələrdə, [**стф**] (**ств** suffiksini realizə edir) birləşməsi II, III və IV üzv kimidə çıxış edir.

“Azərbaycan dilində söz sonunun fonetik quruluşu” adlanan bölmədə Azərbaycan dilində sait və samit allofonlar müəyyən mövqedə müəyyən edilir, **ГГ, ГС, СГ** və **СС** səs komplekslərinin növləri sözün əvvəlində müəyyənləşdirilir və təsvir edilir ([**æ**] - aerobika, [**at**] – ata, [**mü**] – mübariz, [**sr**] – srağagün). Konsonant birləşmələr üzvlərin sayına görə qruplaşdırılır.

Azərbaycan dilinin sözün sonunun fonetik quruluşunda **СГ** və **ГС** tipli uyuşmalar xüsusi yer tutur.

Azərbaycan dilinin sözlün fonetik quruluşunun sonunda **ГC** (sait+samit) tipli uyuşmalar xüsusi yer tutur – 41294 söz. Məsələn, **[ap]** – **çap, kabab (ap - 28, ab - 126) = (154), [af]** - **əclaf, pristav** və s.

Aparılan tədqiqat göstərdiki, sözlərin son mövqəində ən çox iştirak edənlər: **[a]** – saittedir, 10685 sözlərdə, **[ə]** **saiti** – 5827 sözlərdə, **[i]** – 5641 sözlərdə, **[ı]** – 5194 sözlərdə. Bunların ardınca gəlirlər: **[u]** - 1732 sözlərdə, **[ü]** - 809 söz, **[o]** – 179 söz, **[e]** – 119 söz və **[ö]** – 5 söz. Sözsönu **ГC** tipli birləşmələrdə çox sayda iştirak edir: **[x]** – 10141 sözdə, **[y]** – 8957 sözdə, **[n]** – 5303 sözlərdə. Samit **[r]** (3314 söz), **[t]** (3196 söz), **[s]** (3104 söz) və 3000 çox söz var, **[l]** samitinin isə (1607 söz), **[k]** (1338 söz), **[ş]** (1299 söz), **[m]** (1125 söz). Qalan samitlər az sayda rast gəlir: **[f]** - 594 söz, **[p]** - 485 söz, **[ç]** - 356 söz, **[k]** - 63 söz və **[h]** – cəmi 50 söz.

Azərbaycan sözlərinin sonunda 143 ikiüzvlü və 13 üçüzvlü konsonant birləşmələri aşkarlanmışdır. Ən çox rast gələn uyuşmalar öndəmaq samitlərlədir – 72 uyuşma (2719 söz), məsələn, **[sm]** – **rəsm, [tl]** – **(l) qətl**, sonra gəlir: dodaqların iştirakı ilə yaranan samitlər – 29 uyuşma (182 sözdə): **[ff]** – **əfv, [fh]** – **(vh) sadələvh**, dilrəxası – 25 uyuşma (155 sözdə): **[xt]** – **vaxt, [xs]** – **şəxs** və dilortası – 17 uyuşma (78 söz): **[kk]** – **həkk, [yk]** – **peyk** və s.

O ki qaldı, sözsönu üçüzvlü konsonant birləşmələrə (13 uyuşma), bütün bu birləşmələr yalnız alınma sözlərdə rast gəlir (**[str]** – **semestr, [ltr]** – **filtr** и т.д.).

Qeyri-ruslarda rus tələffüzünün öyrənilməsində xüsusi çətinliyi konsonant birləşmələr yaradır, fonoloji səviyyənin uyğunsuzluğu müşahidə olunur, yəni birləşmələr fonem birləşməsi kimi baxılır.

Dilin fonetik sistemində, konsonant birləşmələrinə bir sıra məhdudiyətlər təsir göstərir. Dildə qanunda olan məhdudiyətlər, fonemlərlə allofonların keyfiyyət və kəmiyyətin üzrə uyğunsuzluğunun səbəbidir.

Rusiya və Azərbaycan dillərində sözlərin əvvəli və sonunda fonematik və sintaqmatik quruluşların təsvirinin nəticələri, rus dilinin Azərbaycan auditoriyasında, xarici dil kimi tədrisi metodikasının inkişafında böyük praktiki dəyər daşıya bilər. Əldə edilmiş nəticələr səs quruluşunun təsvirində, linqvistik tipologiyanın quruluşunda və dil təkamülü proqnozlaşdırılmasında vacib ola bilər. Xüsusilə, samit birləşmələrin öyrənilməsi, dildə sərhəd siqnalların nəzəriyyəsinə müsbət təsir edə bilər.

Dissertasiya aparılmış elmi tədqiqatdan əldə edilmiş faktların ətraflı təsviri verilmiş geniş **nəticə** ilə yekunlaşır.

İşin sonunda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı təqdim edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapıb:

1. Фонетическая структура начала слова в русском языке//Проблемы. Поиски. Перспективы. (Сборник статей магистрантов БСУ), Баку, 2001, s.77-80.

2. Начальные консонантные сочетания в современном русском языке//Таğıуев oxuları. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı, 2004, s.235-238.

3. Центр и периферия русского консонантизма//Таğıуев oxuları. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı, 2006, s. 85-90.

4. Конечные двучленные консонантные сочетания в современном русском языке//BSU-nun əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekununa həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı, 2006, s.40-41.

5. Гласные фонемы современного русского языка и их варьирование на фонетическом уровне//Azərbaycan dillər universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2008, №7, s. 191-196.

6. Фонетическая структура конца слова в современном русском языке//Современные иностранные языки: проблемы функционирования и преподавания (Материалы научно-практической конференции 12-13 ноября 2008 г., г.Мозырь), Мозырь 2008 г., s. 62-64.

7. Вопросы синтагматической структуры слова в русском и азербайджанском языках // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Г.Курск, №8, Август 2009 г., s.95-98.

8. Гласные фонемы современного русского и азербайджанского языков//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, №3, s.92-96.

9. Основные вопросы фонетической структуры слова современного русского языка//Azərbaycan dillər universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2009, №2, s.165-169.

10. Сочетания согласных в начале слова в русском и азербайджанском языках//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələrin məcmuəsi. Bakı, 2009, №4, s. 73-77.

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZÜN ƏVVƏL VƏ SONUNUN FONETİK QURULUŞU

XÜLASƏ

Dissertasiyası işi rus və Azərbaycan dillərində sözlərin əvvəli və sonunun fonetik quruluşunun müqayisəli tədqiqi probleminə toxunması təqdirəlayiq bir hadisədir. Bu araşdırma həm rus və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamağa, həm də hər bir dilin ayrılıqda fonetik sistemlərinə yeni baxışlarla yanaşmağa imkan verəcək.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə nəinki tədqiqatın aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur, həm də problemin nəzəri əsaslarının təhlili verilmişdir. Müəllif tədqiqatın obyektinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət ayırır.

Dissertasiyanın **birinci fəsl**i rus və Azərbaycan dillərində sözlərin fonetik quruluşunun öyrənilməsinin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif düzgün olaraq göstərir ki, müxtəlif dillərdə bir səsin başqa birisinə təsir etmə istiqaməti tamamilə fərqli ola bilər. Məsələn, rus və Azərbaycan dillərində incəlik və qalınlıq əlaməti mövcuddur, lakin onların differensial mənsubluğu rus dilində samitlərə, Azərbaycan dilində isə saitlərə aiddir, ona görə də bu səslərin bir - birinə təsiri adları çəkilən dillərdə eyni deyildir.

Dissertasiyanın **ikinci və üçüncü** fəsillərində rus və Azərbaycan dillərində sözün əvvəli və sonunda rast gəlinən sait və samit fonemlərin allofonlarının və onların birləşmələrinin tədqiqi verilmişdir. Çoxlu miqdarda söz tərkibi olan illüstrativ materialın əsasında iddiaçı həm rus, həm də Azərbaycan dillərində göstərilən mövqələrdə sintaqmatik birləşmələri müəyyən etmiş və onların təsvirini vermişdir. Dissertasiyanın mühüm cəhətlərindən biri də odur ki, burada müəyyən edilmiş bütün birləşmələr əyani surətdə cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın **nəticə** hissəsi lazımı səviyyədə verilmiş, bütün görülən işi tam əhatə edir.

**THE PHONETIC STRUCTURE OF THE BEGINNINGS AND
END OF WORDS IN MODERN RUSSIAN AND AZERBAIJANI
LANGUAGES**

SUMMARY

This thesis has been devoted to the research of phonetic structure of words of the Russian and Azerbaijani languages.

This thesis consists of preface, three chapters, conclusion and list of used sources. Preface reflects the topicality and newness of the subject, theoretical and practical importance of the work, its aims, duties and main principles. It is the estimable event the thesis touching to the problem of beginning of the affix words and comparative investigation of affix phonetic system end in the Russian and Azerbaijan languages. It will allow to approach to lay discover the like and different sides peculiarities of the phonetic systems of the Russian and Azerbaijan languages and phonetic system of the each language separately with new looks.

This thesis consists of introduction, us from list of chapter, result and literature used. Urgency of the investigation, purpose and posts duties, scientific innovation, theoretical and practical importance of the investigation has been marked not only in the introduction and analysis of the theoretical bases of the problem has been given. Author separates special attention to (the) defining of the object of the investigation.

The first part of the thesis has been devoted to theoretical problem of the learning in the Russian and Azerbaijan languages of the phonetic system of the words. Author shows correctly that direction of influencing another of the voice in different languages will be able to be different from completely. For instance, there is/are sign of thinness and thickness in Russian and Azerbaijan languages, but differensial affiliation their to consonants in the Russian, is/are about vowels in the Azerbaijani, it should tense and he it is not to it to one of these voices in the languages of which influence is mentioned the same. Beginning of the word and vowel met at the end and consonant have been given allofonlarının and investigation their join of the phonemes in second and the 3rd seasons of the thesis in Russian and Azerbaijan languages. On the basis of illustrative material composition of a number of words and description has given

their. One important sides of the thesis is that all joins determined here have been reflected in the visual copy in the schedules. Result part of the thesis given up to the mark, he it surrounds all work affair carried out full.